

Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії



же давно дослідники звернули увагу на той факт, що кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі значно поступається кількості знахідок монет арабських [1, с. 376; 3, с. 34; 7, с. 57, 74; 12, с. 35–36; 13, с. 15; 14, с. 47, 50–51, 124–126; 40, с. 73; 44, с. 386; 49, с. 15; 50, с. 6, 47]. Їх співвідношення, за підрахунками П. П. Толочка, зробленими лише для території Києва, становить приблизно 1 до 40 [28, с. 361, 364; 59, с. 168; 61, с. 9]. Пояснення цього явища незначним обсягом русько-візантійської торгівлі у порівнянні з торгівлею русько-арабською давно вже відкинута дослідниками [див.: 10, с. 126, *пор.*: 5, с. 95; 13, с. 11; 57, с. 167]. Поодинокі ж випадки повернення до такого застарілого трактування в іноземній літературі можна пояснити хіба що поганим знайомством закордонних дослідників з радянською, сучасною російською та українською історіографією [70, р. 207; 71, р. 123]. Натомість переважна більшість істориків відмовилася від характеристики обсягів товарообміну між Давньою Руссю та Візантією лише на основі монетної статистики, чудово розуміючи, що як знахідки окремих монет не можуть виступати «беззаперечними доказами прямих торговельних зв'язків» [69, р. 74], так і нечисленність таких знахідок не може свідчити про відсутність чи незначний об'єм торговельних стосунків, оскільки у багатьох випадках торгівля може протікати без помітного відображення «у обігових монетних запасах на ринках тих чи інших областей» [27, с. 104; *див.*: 72, р. 475; 21, с. 106 прим. 1; 24, с. 36; *пор.*: 45, с. 325].

Ученими було висунуто таке пояснення згаданого явища: давньоруські купці, які відвідували Константинополь, вважали за краще вивозити зі столиці імперії не гроші, а високоцінні візантійські товари — шовк, вироби зі скла, ювелірні прикраси, коштовні предмети побуту, екзотичні фрукти, приправи, вина тощо. Іншими словами, торговці з Давньої Русі фактично вели у Царгороді обмінну торгівлю, а гроші, які все ж потрапляли до їхніх рук, прагнули негайно витратити на ті ж привабливі ромейські вироби [7, с. 74; 21, с. 105–106; 24, с. 36; 43, с. 10; 49, с. 15; 50, с. 6, 47; 54, с. 128; 58, с. 124–125; 60, с. 191; 61, с. 10]. У кращому випадку говорили також про абстрактний «характер торговельних стосунків», за яких купівля-продаж урівноважувалися на території Візантії чи відбувався простий товарообмін, а значить, вивозилися та ввозилися в основному товари, у той час як гроші залишалися в межах країни. Проте причини виникнення саме такої моделі торгівлі не розкривалися [7, с. 74; 53, с. 67; 57, с. 166–167]. Таким чином, майже всі дослідники пояснюють незначну кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі уподобаннями, інтересами та діями лише одного з двох торгових контрагентів русько-ромейської торгівлі, а саме — давньоруських купців.

Наведене пояснення не можна визнати цілком задовільним, оскільки вчені визнають, що руські торговці були не менш охочі отримати з Візантії дорогоцінні метали, у тому числі й золоті та срібні монети, яких, тим часом, знаходять на території Давньої Русі дуже мало [9, с. 320; 11, с. 209; 17, с. 233; 29, с. 82; 58, с. 124]. У давньоруському літописі золото завжди стоїть на першому місці при переліку візантійських подарунків і данини з боку імперії руським князям, проте воно так і не стає «регулярною статтею візантійського експорту на Русь» [28, с. 364–365; 30, с. 199]. Виходячи з цього, можна припустити, що незначна кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі може бути пояснена не лише уподобаннями та прагненнями руських купців, а й інтересами та цілеспрямованими діями їхнього торгового контрагента — Візантійської імперії. Дійсно, знайомство з тогочасним візантійським законо-

давством та деякими елементами візантійсько-руських торговельних угод дозволяє впевнено стверджувати, що саме політика візантійського уряду у сфері зовнішньої торгівлі спричинила незначний відтік візантійської монети за кордон, зокрема на територію Давньої Русі.

Перш за все зазначимо, що у IX–X ст. ромеї чудово розуміли, що зручні для обігу гроші у достатній кількості є основою усіх справ, а нестачу їх у обігу вважали «хворобою» й намагалися запобігти їй [68, LII; 8, с. 179; 54, с. 123; 56, с. 47]. Не дивно, що в цей час візантійський уряд продовжував політику жорсткої заборони вивозу зливків золота та срібла та виробів з цих дорогоцінних металів, у тому числі й монет, за кордон, вперше запроваджену ще у 374 р. [64, XIX. 1. 86–87, LVI. 1. 20; 68, LXIII; 54, с. 123; 56, с. 40; 63, с. 21; *пор.*: 66, IV. 63. 2; 34, с. 67–68; 35, с. 89]. За дотриманням заборони щодо вивозу виробів з дорогоцінних металів за кордон мали слідкувати члени корпорації аргіропратів — ремісників-ювелірів та торговців золотом, сріблом, перлинами та коштовними каменями [4, II. 4. 6; 7, с. 74; 55, с. 39]. За виконанням заборони мав також наглядати спеціальний чиновник секрету епарха міста — лігатарій, який складав списки куплених у іноземців товарів, спостерігаючи при цьому за тим, щоб зі столиці імперії не було вивезено нічого забороненого, ймовірно, у тому числі й монет та виробів з дорогоцінних металів [4, XX. 1; 48, с. 56; 52, с. 19]. Можливо, в угодах саме він (чи, швидше, чиновник з його відомства) виступав під іменем «цесарева мужа», котрий мав супроводжувати русичів під час їхніх виходів до міста [4, с. 250; 21, с. 143–144].

Таким чином, вже однією цією заборонаю в тому випадку, якби вона виконувалася ефективно, уряд Візантійської імперії міг досягнути значного скорочення відтоку золотих монет за кордон. Не маючи права вивозити за кордон золоті та срібні монети, руські купці просто змушені були витратити їх на купівлю візантійських товарів [54, с. 126].

Ще одним дієвим, хоча, поряд із прямою заборонаю, додатковим механізмом боротьби з відтоком золотих монет за кордон був один з пунктів русько-візантійських торговельних угод 907 та 944 рр. Мається на увазі повторене в обох угодах зауваження про те, що право на безплатне харчування, так зване «місячне», під час перебування у Константинополі мають лише ті давньоруські купці, які прийшли для «купли»: «Аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины» [6, с. 31, 64; 36, с. 17, 24; 37, с. 82, 98; 38, стлб. 31, 48; 39, стлб. 22, 37; 42, с. 65, 75]. Дослідники традиційно розуміли це зауваження як заборону отримувати безкоштовне харчування для тих прибульців з Русі, які не вели торгових операцій, прибували без товарів або не з торговою метою [19, с. 123; 20, с. 124; 29, с. 82; 46, с. 339; 47, с. 113; 51, с. 249; 62, с. 155; 64, с. 66]. Таке тлумачення було зумовлене неточним перекладом, у якому вказувалося, що місячного позбавлялися ті купці, які прибували до Царгороду «без торгівлі» [25, с. 18, 26; 36, с. 153, 160; 37, с. 83, 99; 63, с. 39, 49]. Тим часом у наведених положеннях угод мова йде не про торгівлю взагалі (давньоруською «търг», «търгование», «гостьба»), а про купівлю, оскільки саме таке значення притаманне слову «купля» у грамотах та угодах [26, с. 254]. Отже, ромеї позбавляли місячного не тих русичів, які не вели торгівлю взагалі, а тих, котрі не купували візантійських товарів. Іншими словами, право отримувати місячне мали лише ті давньоруські купці, котрі не тільки продавали власний крам, а й купували ромейський [2, с. 288–289; 41, с. 100].

Позбавлення права на безкоштовне харчування було досить відчутним для руських гостей, торгівля яких, пов'язана з великими видатками та небезпечною подорожжю, виправдовувала себе лише за наявності «відвертих субсидій» [62, с. 166]. Як уявляється, саме така політика візантійського уряду, поряд із прямою заборонаю вивозити золото за кордон, змушувала купців активно витратити отримані гроші на константинопольських ринках, що й ставало, врешті-решт, причиною до незначного відтоку золотих та срібних монет за кордони імперії. Більш того, якщо погодитися з думкою Г. Г. Литавріна, позбавлення права отримувати місячину автоматично призводило до втрати права на безкоштовне помешкання в монастирі св. Маманта, а оскільки, як вип-

ливає з положень угод, проживання руських купців деінде заборонялося, то й взагалі будь-якої можливості вести торговельні операції у Царгороді [21, с. 117; 23, с. 87; *пор.*: 51, с. 249]. Отже, торговці з Давньої Русі взагалі не мали права торгувати у Константинополі, якщо не купували при цьому місцевих товарів. Виконання ж цієї умови не лише надавало їм право вести торгівлю, а й гарантувало значні пільги, не порушуючи при цьому їхніх комерційних інтересів — екзотичні продукти та високохудожні вироби царгородського ремесла виглядали в очах давньоруських гостей не менш привабливо, ніж золоті чи срібні монети.

Цікавим у наведеному контексті видається характер торгівлі русів у Константинополі. Згідно з положеннями Книги Епарха, продаж товару прибульцями з-за кордону у столиці Візантійської імперії мав, перш за все, оптовий характер і відбувався через систему спеціальних складських приміщень — мітат, у яких приїжджі купці зобов'язані були виставити напоказ увесь свій товар і чекати рішення оптових покупців — представників константинопольських систем. Тільки після того, як останні відмовлялися купити весь виставлений товар чи певну його частину оптом, іноземці, з дозволу епарха міста, могли продавати привезене на царгородських ринках [4, V. 2. 3. 4. 5; 8, с. 144; 51, с. 307–308; 52, с. 20].

Інколи в таких мітатах товарообмін міг відбуватися без посередництва грошей, за принципом «товар на товар». Зокрема, у такий спосіб, за даними Книги Епарха, мав, на вимогу приїжджих, відбуватися продаж льняних тканин та меду — одних із основних складових давньоруського експорту [4, IX. 6; 21, с. 111–112; 24, с. 36; 49, с. 24; 50, с. 15; 67, р. 724]. Саме такий спосіб ведення торгівлі і міг призвести до відсутності відтоку монет за кордони імперії. На перший погляд, ці дані лише підтверджують зацікавленість руських купців вивозити з Візантії не гроші, а товари. Проте той факт, що візантійське законодавство спеціально звертає увагу на можливість такого обміну, дозволяє стверджувати, що в ньому були зацікавлені також самі ромеї, оскільки така форма торгівлі одночасно і задовольняла попит константинопольського ринку, і забезпечувала збут місцевих товарів, і унеможливлювала відтік золотої монетиза кордон. Про зацікавленість імперського уряду у прямому товарообміні свідчить і жорстке покарання, яке чекало на тих, хто порушував даний закон: побиття, ганебна стрижка та виключення з корпорації [4, IX. 6].

Часто (якщо не завжди) мітати співпадали з місцями проживання приїжджих торговців [51, с. 309], тому цілком ймовірно, що для руських купців вони розмішувалися при монастирі св. Маманта. Вірогідність цієї гіпотези значно підвищує той факт, що у конкретних статтях русько-візантійських угод мова йде лише про купівлю русичами візантійських товарів, а не про продаж ними товарів власних (до речі, це місце угод також затемнене невірним перекладом, у якому вказується, що руські гості входять у місто не для «купли» — «купівлі», як у оригіналі, а для «торгівлі») [22, с. 66]. Угоди, фактично, зобов'язували руських купців не тільки продавати власні товари, а й купувати при цьому візантійські: «да входять в град єдиними врати... да творять *куплю* (виділено мною — А. Д.), якоже им надобе» [6, с. 32, 65; 36, с. 17, 24; 37, с. 84, 98; 38, стлб. 31, 49; 39, стлб. 23, 37; 42, с. 65, 75; *див.*: 16, с. 229; 33, с. 53].

Таким чином, цілком ймовірно, що у саме місто давньоруські гості відправлялися майже виключно для закупки ромейського краму, попередньо продавши все (або майже все) привезене через систему мітат. Ці виходи русичів у місто були для них одночасно і бажаними, і обов'язковими, оскільки вони не тільки хотіли придбати привабливі візантійські товари, а й мусили витратити отримані від продажу гроші, вивозити які заборонялося. Цим самим давньоруські гості також здобували право на безкоштовне харчування та, ймовірно, проживання в монастирі св. Маманта. До речі, у цьому випадку список закуплених руськими купцями товарів, який складався лігатарієм, виступав би доказом їхнього права отримувати місячину та проживати при монастирі.

Значні переваги отримувала і Візантійська імперія, яка завдяки такій системі також вирішувала одразу дві проблеми: по-перше, фактично ліквідувала будь-яку можливість відтоку золотих та срібних монет за кордон, по-друге, заохочувала збут товарів власного виробництва [іор.: 54, с. 123]. Така політика візантійського уряду, як ми бачили, знаходить пряме підтвердження в джерелах і зовсім не в'яжеться з досі поширеним у історіографії твердженням про те, що імперський уряд штучно підтримував пасивний баланс власної торгівлі, створюючи максимальні пільги для імпорту і обмежуючи експорт, що призводило до масового відтоку візантійської монети за межі імперії [8, с. 256; 15, с. 27; 55, с. 34; 56, с. 39]. Той факт, що для вивозу призначалися менш цінні товари, зовсім не означає відмови від розширення власного експорту. Показово в цьому плані, що візантійський уряд цілеспрямовано заохочував виробництво різноманітних «популярних» серед зовнішньоторговельних контрагентів товарів, наприклад, скляних бус, з метою, очевидно, розширювати їх експорт в обмін на привізні продукти [54, с. 127–128]. Найбільш наочним прикладом ефективності описаних заходів імперії і є незначна кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст., причому слід зауважити, що частина з них могла потрапити сюди певною мірою випадково, «з других рук», наприклад — з території Болгарії, з якою Русь мала активні торговельні зв'язки [31, с. 95; 32, с. 99].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Археологія* Української РСР: в 3-х тт. — К., 1975. — Т. 3.
2. *Брайчевский М. Ю.* К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–63 гг.)//Советский ежегодник международного права. 1982. — М., 1983.
3. *Величко Г.* Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X–XI столітті//Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — 1895. — Т. 6. — Кн. 2.
4. *Византийская* книга Эпарха/Изд. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962.
5. *Даркевич В. П.* К истории торговых связей Древней Руси. Торговля и обмен в древности//Краткие сообщения Института археологии. — 1973. — Вып. 138.
6. *Договоры* Руси с Византией X в./Памятники русского права. — Вып. 1: Памятники права киевского государства/Сост. А. А. Зимин. — М., 1952.
7. *Зоценко В. Н.* Византийская монета в Среднем Поднепровье//Южная Русь и Византия. — К., 1991.
8. *История* Византии: в 3-х т. — М., 1967. — Т. 2.
9. *История* Украинской ССР: в 10-ти т. — К., 1981. — Т. 1.
10. *Каргер М. К.* Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
11. *Карпо В.* Торговельно-економічні зв'язки Київської Русі//Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. — Чернівці, 2000.
12. *Котляр М. Ф.* Прошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.
13. *Кропоткин В. В.* Клады византийских монет на территории СССР. — М., 1962.
14. *Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967.
15. *Культура* Византии: вторая половина VII–XII в. — М., 1989.
16. *Курбатов Г. А.* Византия и Русь в IX–X вв./Славяно-русские древности. — Вып. 1: Историко-археологическое изучение Древней Руси. — Л., 1988.
17. *Лебедев Г. С.* Путь из варяг в греки//Вестник Ленинградского ун-та. — 1975. — Сер. История, язык, литература. — № 20. — Вып. 4.
18. *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985.
19. *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956.
20. *Левченко М. В.* Русско-византийские договоры 907 и 911 гг./Византийский временник (далее — ВВ). — 1952. — Т. 5.
21. *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX–начало XII в.). — СПб., 2000.

22. Литаврин Г. Г. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв.//История, культура, этнография и фольклор: IX международный съезд славистов. — М., 1983.
23. Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус//ВВ. — 1993. — Т. 54.
24. Литаврин Г. Г., Янин В. А. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв.//История СССР. — 1970. — № 4.
25. Литопис Руський/Пер. з давньорус. А. Є. Махновця. — К., 1989.
26. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975.
27. Массон М. Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики//Труды Среднеазиатского гос. ун-та. — 1951. — Вып. 23. — Кн. 4.
28. Новое в археологии Киева. — К., 1981.
29. Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.)//История СССР. — 1967. — № 3.
30. Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. — М., 1998.
31. Перхавко В. Б. О торговых контактах Киева с Болгарией в IX–XII вв.//Проблемы социально-экономической истории феодальной России. — М., 1984.
32. Перхавко В. Б. Развитие торговых контактов Киева с западнославянскими и южнославянскими землями в IX–XIII вв.//Древности славян и Руси. — М., 1988.
33. Петросян Ю. А. Русские на берегах Босфора. — СПб., 1998.
34. Пигулевская Н. В. Византия на путях в Индию. — М.; Л., 1951.
35. Пигулевская Н. В. К вопросу об организации и формах торговли и кредита в ранней Византии//ВВ. — 1951. — Т. 4.
36. Повесть временных лет/Изд. Д. С. Лихачева. — СПб., 1999.
37. Повесть временных лет/Изд. О. В. Творогова//Библиотека литературы Древней Руси. — СПб., 2000. — Т. 1.
38. Полное собрание русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.
39. Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962.
40. Потин В. М. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным//Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. — Л., 1970.
41. Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв.//Вестник древней истории. — 1939. — № 3.
42. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста — М.; Л., 1950.
43. Резников А. В. Византия и Украина: генезис взаимоотношений//Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. — 2001. — Вип. 3.
44. Романов Б. А. Деньги и денежное обращение//История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.; Л., 1948. — Т. 1.
45. Романчук А. И. Торговля Херсонеса в VII–XII вв.//Byzantino-bulgarica. — 1981. — Vol. 7.
46. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути//История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.; Л., 1948. — Т. 1.
47. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX–пер. пол. X в. — М., 1980.
48. Свердлов М. Б. Русский купец в Константинополе в первой половине X в.//Восточная Европа в древности и средневековье. Контакты, зоны контактов и контактные зоны. — М., 1999.
49. Сидоренко О. Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією//Феодалізм на Україні. — К., 1990.
50. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. — К., 1992.
51. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. — Х., 2001.
52. Сорочан С. Б. Организация контроля за купечеством в сфере внешней торговли Византии VII–IX вв.//Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье, 1991.

53. Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Нижнем Подунавье в VII–X вв. // Болгарский ежегодник. — X.; София, 1996. — Т. 2.
54. Сорочан С. Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // Древности—1995. — X., 1995.
55. Сюсюмов М. Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // ВВ. — 1951. — Т. 4.
56. Сюсюмов М. Я. Экономические воззрения Льва VI // ВВ. — 1959. — Т. 15.
57. Тодорова Е. К вопросу о товарообмене на Балканском полуострове в период раннего средневековья // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М., 1987.
58. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
59. Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983.
60. Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996.
61. Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII–X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976.
62. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси 750–1200. — СПб., 2000.
63. Хачатуров Р. А. Византия и Русь: государственно-правовые отношения. — Тольятти, 1995.
64. Шекефа І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. — К., 1963.
65. *Basilicorum libri LX* / Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. — Lipsiae, 1840. — Т. 2; 1862. — Т. 5.
66. *Corpus juris civilis*. — Berolini, 1895. — Vol. 2: Codex Justinianus / Rec. P. Cruieger.
67. Laiou A. E. Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries // The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century. — Washington, D. C., 2002. — Vol. 2.
68. *Les Nouvelles de Leon VI le Sage* / Texte et trad. publies par P. Noailles et A. Dain. — Paris, 1944.
69. Lopez R. S. The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century // *Dumbarton Oaks Papers*. — 1959. — Vol. 13.
70. Pintescu F. Scandinavian and Byzantine Influences in the Kievian Russia // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* — Чернівці, 2000.
71. Sawyer P. H. Kings and Vikings. — London, 1992.
72. Sorlin I. Les traites de Byzance avec la Russe au X-e siecle // *Cahiers du monde russe et sovietique*. — 1961. — Т. 2. — № 4.



К. М. Мироненко

До питання про хронологічні особливості керамічного матеріалу з роменсько-літописної Лтави



ри проведенні значних за обсягом охоронних робіт на території посаду літописної Лтави у 1997–1999 рр. у північно-східній частині Інститутської гори (Першотравневий просп., вул. Братів Литвинович) під керівництвом директора Центра охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації Супрунєнка О. Б. було досліджено площу до 1,5 га [1, с. 22]. При цих археологічних дослідженнях здобуто величезний за обсягом речовий матеріал, який репрезентував: пізній етап